

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ

В статті представлені результати дослідження відповідальності несповнолітніх правопорушників. Автором проаналізовані функціональні аспекти відповідальності. Отримані дані можна використовувати для психокорекційної роботи з несповнолітніми, які перебувають в місцях позбавлення свободи.

Ключові слова: особистість, відповідальність, локус контролю, несповнолітні правопорушники, психокорекція.

О.В. Форотинська ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ

У статті наведені результати дослідження відповідальності несповнолітніх правопорушників. Автором проаналізовані функціональні аспекти відповідальності. Отримані дані можна використати для психокорекційної роботи з несповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Ключові слова: особистість, відповідальність, локус контролю, несповнолітні правопорушники, психокорекція.

O.W. Forotinskaya FEATURES OF LIABILITY JUVENILE CRIME PERSON

The paper presents the results of the research responsibilities of juvenile crime persons. The author has analyzed the functional aspects of responsibility. The data obtained can be used for psycho work with juveniles who are in prison.

Key words: identity, responsibility, locus of control, juvenile criminals, psycho-correction.

Постановка проблеми. Проблема відповідальності широко досліджена в різних науках: філософії, педагогіці, етиці, юриспруденції, політології та медицині. Така широта досліджень свідчить про безумовну значущість відповідальності в будь-якій сфері життєдіяльності. У той же час строкатість досліджень привела до розмивання поняття «відповідальність», підходи до її дослідження виявилися такими, які важко корелювати. Проблемі відповідальності в психології присвячено досить велику кількість як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень, однак більшість дослідників займалися розробкою загальної концепції відповідальності, відповідальність у прикладних аспектах вивчалась не достатньо, а у юридичній

психології майже не вивчалась. Вивчення відповідальності правопорушників, які за скоєні злочини потрапляють до колонії може стати важливим компонентом для подальшої розробки корекційних програм, які сприятимуть ресоціалізації даних осіб.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У сучасній науці були здійснені численні спроби визначення соціальної відповідальності особистості такими дослідниками, як Є.Ф. Бажина, Є.А. Голинкіна, П. Гурін (Gurin P), О.М. Еткінд, Дж. Роттер, К. Уоллстон (Ken Wallston), С.Р. Пантелєєв та В.В. Столін. Були відомі своїми дослідженнями щодо визначення та формування соціальної відповідальності в дітей З.Н. Борисова, Л.І. Божович, К.А. Климова, С.Л. Славіна, А.С.Макаренко, М.В. Матюхіна та інші. Існує низька робіт, спрямованих на вивчення відповідальності як властивості суб'єкта життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська, Б.Ф. Ломов), структури відповідальності (Ж. Піаже, Л. Колберг, В.Ф. Сафін, Е.Н. Сидорова, В.П. Прядеін), проявів відповідальності в різноманітних життєвих ситуаціях (К. Муздибаєв), персональної (особистої) відповідальності (Ж.-П. Сартр, С. Шварц, К. Ясперс, Л. Мей, В. Франкл, К. Роджерс).

У радянській та російській психології відповідальність розглядалася в психолого-педагогічному (К. А. Климова, Л.С. Славіна, В.А. Горбачова, З.М.Борісова, Ж.Е. Завадська, Л.В. Шевченко); соціально-психологічному (Л.А. Сухінская, В.С. Агєєв, Л.І. Грядунова, К. Муздибаєв, Т.Н. Сидорова), та в рольовому (Н.Д. Табунів, Н. Головка, А.Ф. Плахотний, С. Ф. Анісімов, А. І. Грядунова) підходах, контексті життєдіяльності особистості (Ш. Бюлер, С. Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська, К. Муздибаєв).

З російської психології проблемою відповідальності займалися психологи А.Г. Спіркін, К. Муздибаєв, Л.А. Сухінська, К.О. Абульханова і ін. У російській психології відповідальність розуміється головним чином в соціальному плані, тому суть відповідальності зводять до належного, контрольованого ззовні, ототожують її з дисципліною і старанністю.

У своїх роботах К.О. Абульханова-Славська досліджувала взаємозв'язок ініціативи та відповідальності як двох форм активності. [1].

К. Муздибаєв наступним чином визначає відповідальність: «Це перш за все якість, що характеризує соціальну типовість особистості» [4,39].

В.П. Прядеїн пропонує розглядати відповідальність через функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних і результативних складових, узагальнюючи їх у вигляді двох складових відповідальності – гармонійної та дисгармонійної. Гармонійними складовими відповідальності, за В.П. Прядеїним, є ергічність, стеничність, інтернальність, соціоцентричність, осмисленість та результативність. Дисгармонійними – аергічність, астенічність, екстернальність, егоцентричність та усвідомленість [5].

В роботах вітчизняних дослідників відповідальність вивчалась такими науковцями, як І.О. Кочарян, О.Є. Гуменюк та ін.

І.О. Кочарян пропонує визначати відповідальність, як складну індивідуально-специфічну систему організації індивідуального досвіду особистості, яка включає емоційні й особистісні риси, мотиваційно-сміслові утворення, етичні переконання й стильові поведінкові патерни.

О.Є. Гуменюк пропонує концепцію особистісної відповідальності та визначає чотири структурних компоненти відповідальності – когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний.

Із зарубіжних психологів можна виділити імена Ж. Піаже, Ф. Хайдера, Л. Кольберга, Е. Джонсона. Експериментальні дослідження зарубіжних психологів, в основному присвячені розгляду атрибутів відповідальності за нещасні випадки, тому нерідко проблема вивчається через відчуття провини суб'єкта.

Дослідження відповідальності у зарубіжній психології велися в різних напрямках: етичному (J. Piaget, L. Kohlberg, K. Helkama), напряму причинності (F. Nieder), контексті вивчення локусу контролю (J.B. Rotter), в рамках теорії атрибуції (D. McClelland, J.W. Atkinson, R.A. Clark).

Проблема відповідальності особистості тісно пов'язана із проблемою юридичної відповідальності. Юридична відповідальність як різновид соціальної визна-

чає ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, наявним правовим та іншим суспільним вимогам, загальним інтересам. Скоєння особистістю злочину є актом безвідповідальної поведінки особистості, який на особистісному рівні викликаний соціально-психологічною дисфункцією відповідальності. На наш погляд, необхідним є вивчення психологічних компонентів особистісної відповідальності правопорушника, зокрема, неповнолітнього правопорушника. Зважаючи, що відповідальність являє собою здійснення різних форм контролю над діяльністю суб'єкта, за умови прийнятих ним норм та правил, є доцільним вивчення проблеми відповідальності у тісному зв'язку із феноменом локусу контролю неповнолітніх правопорушників.

Проблема вивчення особистісної відповідальності неповнолітніх злочинців є недостатньо розробленою. Актуальність вивчення проблеми відповідальності неповнолітніх правопорушників в наш час не підлягає сумніву як з погляду незмінного зростання та поширення рецидивів злочинів серед неповнолітніх, так і з точки зору соціально-психологічної значущості проблеми.

Метою нашого дослідження є емпіричний аналіз функціональних особливостей особистісної відповідальності неповнолітніх злочинців.

Методи дослідження: тестування, бесіда, спостереження, аналіз матеріалів картотеки первинної діагностики.

В якості психодіагностичного інструментарію був використаний опитувальник багатовимірно-функціонального аналізу відповідальності В.П. Прядеїна

Достовірність отриманих результатів забезпечувалась методами математичної статистики – t-критерієм Стьюдента для залежних та для незалежних вибірок.

Вибірку дослідження склали дві групи осіб. Група 1 – вихованці Куряжської виховної колонії Управління державного департаменту України з питань виконання покарань у Харківській області (104 особи), група 2 – школярі того ж віку, які навчаються в школах міста Харкова (102 особи). Вік осіб в обох групах від 14 до 17 років.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ми вивчили показники багатовимірної функціональної відповідальності неповнолітніх злочинців та школярів. Результати представлені у таблиці 1.

В нашому дослідженні були виявлені наступні особливості відповідальності неповнолітніх правопорушників.

Егоцентрична мотивація неповнолітніх злочинців є достовірно меншою, ніж в контрольній групі школярів. Тобто егоцентрична складова відповідальності правопорушників значно нижча, ніж у законослухняних однолітків. Для неповнолітніх, які перебувають у колонії, мотивація відповідальної справи як вчинку, який підвищує їх соціальний статус, є соціально схвальним, не є досить сильною. Правопорушники не прагнуть надмірної уваги до себе, тому й не бажають брати на себе відповідальні справи. Винагорода за відповідальну справу цікавить їх набагато менше, ніж школярів. Багато з того, що вони роблять, доводять до кінця лише для того щоб уникнути покарання й осудження. Ситуація позбавлення волі вимагає від засуджених злочинців дотримання певних суворих соціальних правил. Бути надто «хорошим», відповідальним в даному контексті означає можливість отримати нехвальне ставлення з боку інших засуджених осіб.

Таблиця 1

Показники багатовимірної функціональної відповідальності неповнолітніх злочинців та школярів (M ± m)

Шкали	Неповнолітні злочинці	Школяри	t	p
Динамічна ергічність	22,25 ± 0,56	23,45 ± 0,57	1,47	-
Мотивація соціометрична	20,99 ± 0,46	21,75 ± 0,63	0,99	-
Когнітивна осмисленість	22,98 ± 0,52	22,79 ± 0,71	0,22	-
Продуктивність предметна	21,95 ± 0,53	22,96 ± 0,63	1,22	-
Емоційність стенічна	22,60 ± 0,48	22,89 ± 0,45	0,34	-
Регуляторна інтернальність	23,61 ± 0,45	23,01 ± 0,69	0,75	-
Труднощі особові	20,08 ± 0,51	21,09 ± 0,63	1,24	-
Прагнення інструментально-стильові	21,99 ± 0,45	23,08 ± 0,64	1,41	-
Динамічна аергічність	20,41 ± 0,46	21,06 ± 0,61	0,86	-
Мотивація егоцентрична	20,35 ± 0,48	21,95 ± 0,60	2,10	≤0,05
Когнітивна обізнаність	18,99 ± 0,51	21,48 ± 0,71	2,92	≤0,05
Продуктивність суб'єктивна	20,60 ± 0,51	21,85 ± 0,64	1,52	-
Емоційність астенічна	20,68 ± 0,52	21,81 ± 0,68	1,33	-
Регуляторна екстернальність	19,48 ± 0,48	21,04 ± 0,61	2,03	≤0,05
Труднощі операціональні	20,64 ± 0,45	20,95 ± 0,58	0,42	-
Прагнення змістовно-сміслові	23,09 ± 0,48	22,60 ± 0,67	0,60	-

Когнітивна обізнаність неповнолітніх злочинців достовірно нижча, ніж у школярів. Правопорушники більш поверхнево розуміють таке поняття, як відповідальність. Когнітивна картина відповідальності неповнолітніх правопорушників склалась у дуже специфічній соціальній ситуації – більшість із них виховувалась у дисфункційних сім'ях, у підлітковому віці вони часто потрапляли у соціальні групи, які характеризувались девіантною поведінкою. Правопорушники розуміють і розглядають відповідальність лише з одного боку. Їх когнітивна картина відповідальності дуже проста: якщо ти не відповідальна людина, то ти можеш потрапити у місця позбавлення волі. Така низька обізнаність неповнолітніх правопорушників може бути наслідком педагогічної запущеності.

Регуляторна екстернальність неповнолітніх злочинців достовірно нижча, ніж серед не девіантних осіб. Реалізація відповідальних справ правопорушниками менше ставиться у залежність від інших людей та зовнішніх обставин. Одночасно із цим, за іншими результатами нашого дослідження, локус контролю неповнолітніх правопорушників характеризується більшою екстернальністю за кількома показниками. Однак у реалізації відповідальних вчинків правопорушники менш схильні приписувати реалізацію відповідальної справи на оточуючих. Можливо, це пов'язано із досить суворою дисципліною у колонії, де вони перебувають.

За іншими складовими відповідальності, які нами вивчались, не було виявлено достовірних відмінностей.

Ми порівняли гармонійні і дисгармонійні компоненти відповідальності неповнолітніх правопорушників та школярів. Результати представлені у таблицях 2 та 3.

У гармонійних та дисгармонійних компонентах особистісної відповідальності неповнолітніх злочинців кілька пар компонентів має переважання гармонійних компонентів: динамічна ергічність-динамічна аергічність, когнітивна осмисленість-когнітивна обізнаність, продуктивність предметна-продуктивність суб'єктна, емоційність стенічна-емоційність астенічна.

Однак, має місце і переважання дисгармонійних компонентів. Так, регуляторна екстернальність переважає над регуляторною інтернальністю. Тобто схиль-

ність ставити реалізацію відповідальних дій в залежності від інших людей та інших обставин переважає у неповнолітніх злочинців над схильністю до самостійної реалізації відповідальної поведінки, самокритичності та незалежності у виконанні відповідальних дій.

Інструментально-стильові прагнення неповнолітніх правопорушників переважають над змістовно-стильовими прагненнями. Тобто спрямованість правопорушників більше характеризується прагненням зайняти лідируючу позицію, щось отримати в нагороду завдяки виконанню відповідальних вчинків. Прагнення виконувати дії альтруїстичного характеру, спрямовані на соціальне оточення для неповнолітніх злочинців є значущо меншим.

Таблиця 2

Показники співвідношення гармонійних та дисгармонійних компонентів відповідальності в групі неповнолітніх правопорушників ($M \pm m$)

Шкали	Гармонійні компоненти відповідальності	Дисгармонійні компоненти відповідальності	t	p
Динамічна ергічність – динамічна аергічність	22,25 ± 0,56	20,41 ± 0,46	2,78	≤0,01
Мотивація соціометрична – мотивація егоцентрична	20,99 ± 0,46	20,35 ± 0,48	1,11	-
Когнітивна осмисленість – когнітивна обізнаність	22,98 ± 0,53	18,99 ± 0,51	6,32	≤0,001
Продуктивність предметна – продуктивність суб'єктна	21,95 ± 0,53	20,60 ± 0,51	2,35	≤0,05
Емоційність стенічна – емоційність астенічна	22,60 ± 0,48	20,68 ± 0,52	3,33	≤0,001
Регуляторна інтернальність – регуляторна екстернальність	19,48 ± 0,48	23,61 ± 0,45	6,47	≤0,001
Труднощі особові – труднощі операціональні	20,08 ± 0,51	20,64 ± 0,45	1,01	-
Прагнення інструментально-стильові – прагнення змістовно-сміслові	21,99 ± 0,45	23,09 ± 0,48	2,02	≤0,05

Показники співвідношення гармонійних та дисгармонійних компонентів відповідальності школярів відображені у таблиці 3.

Як бачимо із результатів, представлених у таблиці 3, в структурі відповідальності школярів має місце переважання гармонійних компонентів, або рівно значущість гармонійних та дисгармонійних компонентів.

Таблиця 3
Показники співвідношення гармонійних та дисгармонійних компонентів відповідальності у групі школярів ($M \pm m$)

Шкали	Гармонійні компоненти відповідальності	Дисгармонійні компоненти відповідальності	t	p
Динамічна ергічність – Динамічна аергічність	23,45 ± 0,57	21,06 ± 0,61	3,72	≤0,001
Мотивація соціометрична – Мотивація егоцентрична	21,75 ± 0,63	21,95 ± 0,60	0,29	-
Когнітивна осмисленість – Когнітивна обізнаність	22,79 ± 0,71	21,48 ± 0,70	1,86	≤0,06
Продуктивність предметна – Продуктивність суб'єктивна	22,96 ± 0,63	21,85 ± 0,64	2,05	≤0,05
Емоційність стенична – Емоційність астенічна	22,89 ± 0,69	21,81 ± 0,68	1,50	-
Регуляторна інтернальність – Регуляторна екстернальність	23,01 ± 0,69	21,04 ± 0,61	2,94	≤0,01
Труднощі особові – Труднощі операціональні	21,09 ± 0,63	20,95 ± 0,58	0,28	-
Прагнення інструментально – стильові – Прагнення змістовно-сміслові	23,08 ± 0,64	22,60 ± 0,67	0,78	-

Висновки:

Неповнолітні злочинці мають сильно спрощене уявлення про особистісну відповідальність. Вони мають недостатню мотивацію до відповідальних вчинків. Основна їх мотивація – уникання покарання.

В структурі відповідальності злочинців за кількома складовими переважають дисгармонійні компоненти, у школярів має місце лише перевага гармонійних складових.

Схильність ставити реалізацію відповідальних дій в залежності від інших людей та інших обставин переважає у неповнолітніх злочинців над схильністю до самостійної реалізації відповідальної поведінки, самокритичності та незалежності у виконанні відповідальних дій.

Спрямованість правопорушників більше характеризується прагненням зайняти лідируючу позицію, щось отримати в нагороду завдяки виконанню відповідальних вчинків. Прагнення виконувати дії альтруїстичного характеру, спрямовані на соціальне оточення для неповнолітніх злочинців є значущо меншим.

Процес ресоціалізації неповнолітніх, які потрапили у виправну колонію, може бути успішним лише в тому випадку, коли має місце не лише підпорядкування особи зовнішнім суворим дисциплінарним вимогам вихователів та адміністрації, а й переосмислення власного досвіду, зміна цінностей та патернів поведінки. Зміни у структурі відповідальності мають стати важливим чинником цього процесу. Під час психокорекційної роботи з неповнолітніми правопорушниками необхідно звертати увагу на корекцію їх когнітивної картини особистісної відповідальності, мотивації відповідальної поведінки.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности в социальной психологии / К.А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. — М.: Наука, 1987. — С. 10-14.
2. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс личности: Монография / Л.И. Дементий. — М.: Информ-Знание, 2005. — 188 с.
3. Елисеев О.П. Локус контроля. Практикум по психологии личности / О.П. Елисеев — СПб., 2003. — 413-417.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. — Л.: Наука, 1983. — 240 с.
5. Прядеин В.П. Ответственность как системное качество личности / В.П.Прядеин. — Екатеринбург: УрГПУ, 2001. — 209 с.